

De constructie van de wereld

De filosofie van Bruno Latour

Kleinherenbrink, A. (2022) • Boom uitgevers, 240 pp.

Samuel Theyskens •

De *constructie van de wereld* werd geschreven door Arjen Kleinherenbrink, een metafysicus en filosofisch antropoloog aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Het boek overschouwt het oeuvre van de Franse socioloog-filosoof Bruno Latour (1947-2022). Volgens Kleinherenbrink kan Latour's denken gevat worden met de term *antireductionisme*: 'niets kan gereduceerd worden tot iets anders, niets kan gededuceerd worden uit iets anders, alles kan verbonden worden met al het andere' (p. 13). De term verwijst naar een fout waarop Latour zijn collega's-filosofen doorheen de geschiedenis steeds weer betrapte, met name 'de complexiteit van de werkelijkheid begrijpelijk maken door haar te *reduceren* [nadruk toegevoegd] tot onder- of bovenliggende principes, structuren, essenties of wetmatigheden' (p. 13). Latour zou hierop reageren door een filosofie te concipiëren waarin het probleem van reductie centraal komt te staan. Algemeen wordt zijn denken gerekend tot de filosofische stromingen nieuw-materialisme en constructivisme, een classificatie waar de filosoof zelf zich tegen uitsprak.

Het boek

Deel 1 van het boek heet 'Actoren en netwerken' en is een introductie tot de filosofische concepten van Bruno Latour. Hoofdstuk 1 start met wat Latour sinds

-
- Psychiater-systeemtherapeut, werkzaam in Kliniek Sint-Jan te Brussel.
E-mail: theyskenssamuel@gmail.com

de moderniteit ziet misgaan. De filosoof stelt vast dat de moderne mens de onwrikbare neiging bezit om de werkelijkheid te concipiëren in twee categorieën: ‘natuur’ of ‘cultuur’. Deze tweedeling vond zijn oorsprong in het duale substantiebegrip van de Franse filosoof René Descartes (1596-1650). Voor Latour is ‘natuur’ een moderne variant van de cartesische categorie *res extensa* of uitgebreidheid, de verzamelterm voor alle componenten van onze werkelijkheid die ‘ruimte innemen’. Tegenwoordig verstaan we onder ‘natuur’ stevast de wetenschappelijke disciplines, hun studieterrainen en alle mogelijke resultaten en associaties die hieruit voortvloeien. ‘Cultuur’ vertegenwoordigt dan weer een moderne variant van de *res cogitans* of denkende substantie, en omvat daarmee alles wat we associëren met de denkprocessen van een vrije menselijke geest. Latour ziet deze twee concepten aanzwellen tot paradigma’s die de moderne mens naar eigen goeddunken inzet om diens argument thuis te halen. Elk denkbaar gegeven raakt langs deze twee breuklijnen ingedeeld. Als voorbeeld geeft Kleinherenbrink hoe de moderne mens denkt over zichzelf: voor een wetenschapper, die redeneert volgens het ‘natuur’-paradigma, zal de menselijke psychologie gedetermineerd worden door causale interacties van zenuwverbindingen, neurotransmitters, egoïstische genen en ga zo maar door. De sociale constructivist daarentegen, die een ‘cultuur’-paradigma volgt, zal diezelfde menselijke psychologie op zijn beurt weer verklaren in termen van sociale factoren, machtsverhoudingen, economische invloeden enzovoort. De moderne mens geraakt zo gevangen in een carrousel van polariserende perspectieven die voortdurend en inwisselbaar aangevoerd worden om éénzelfde gegeven te verklaren, al naargelang het kamp waar men zich op dat moment in bevindt. Dit stelt de moderne mens in staat de ‘eigen waarheid’ telkens veilig te stellen, met als neveneffect dat die hierdoor steeds meer op het eigen eilandje komt te zitten. Latour zal dit hokjesdenken resoluut verwerpen en argumenteren dat de werkelijkheid niet te reduceren valt tot louter een van beide perspectieven. In realiteit vormen zaken net een hybride van beide. Bovendien zijn deze hybriden, en niet de zogeheten natuurlijke objecten van de wetenschapper of de menselijk denkproducten van de socioloog, de bouwstenen die onze wereld vormgeven. Latour noemt deze ons ‘authentieke en gezamenlijke thuis’ (p. 47). Hij vraagt ons om afstand te doen van hokjesdenken en de hybriden te omarmen. In dit licht ontwerpt hij een theorie die alles-wat-we-maar-kunnen-bedenken beschouwt als ‘hybriden’ of ‘actoren’ die te begrijpen zijn binnen een netwerk van andere actoren. Dit vormt de basis voor zijn befaamde actor-netwerk theorie (ANT).

Hoofdstukken 2 en 3 zijn theoretisch meer ‘dens’ en hierin bespreekt Kleinherenbrink de metafysische fundamenteën van Latours denken. Aan de hand van diverse en actuele voorbeelden probeert hij ons allereerst een beeld te schetsen van wat een hybride of actor voorstelt. Voor Latour is een actor alles wat een effect in de wereld teweegbrengt, een effect dat er zonder het bestaan van die actor niet zou zijn geweest (p. 53). Actoren beperken zich niet tot mensen of dieren, maar dienen zeer breed begrepen te worden. Voorbeelden hiervan die voorkomen in het boek: de structuur van DNA, de coronapandemie, vaccins, laboratoriumglaasjes, koelboxen, computerschermen, televisies, smartphones, sociale media, kobaltmijnen in Congo, het weerbericht, fake news, een ‘bloedrode dag’ op de beurs en ga zo maar door. Latour voert met het begrip ‘actor’ dus een nieuwe ontologische eenheid in, een ingreep die heel wat vragen opwerpt. Bijvoorbeeld: Hebben deze actoren een essentie, zijn of hebben ze substantie? Wat is hun realiteitsgehalte? Hoe komen ze tot verandering? Wat zijn manieren waarop ze elkaar beïnvloeden enzovoort? Kleinherenbrink anticipeert handig op deze metafysische vragen en behandelt ze zorgvuldig. Voor verdere bespreking hiervan verwijs ik naar het boek. Vervolgens zoomt hij uit en bespreekt hij de ‘netwerk’-zijde van Latours ANT. Netwerken zijn de samenwerkingen tussen vele verschillende actoren, en niets anders. Het netwerk is dus niets meer dan de samenhang tussen de verschillende actoren die er deel van uitmaken. Volgens Latour is het niet de bedoeling om essentie, substantie of realiteitsgehalte achter een netwerk te zoeken. We behandelen het daarentegen best als een ‘leeg concept’ dat maar invulling krijgt zodra we het concreet exploreren. Deze ingreep zal sommigen misschien radicaal lijken, want het impliceert wel degelijk een breuk met en een afwijzen van elke vorm van metastructuur of –narratief (lees: overkoepelende ‘natuur’ of ‘cultuur’). Moderne concepten en meta-narratieven als ‘de wetenschap’, ‘macht’, ‘context’ enzovoort hebben inderdaad nog weinig nut in de ogen van Latour. Hij zal zeggen dat deze de aandacht afleiden van waar het écht om gaat: actoren in hun respectievelijke netwerken die *in concreto* met elkaar interageren. Opnieuw doet dit veel vragen rijzen. Niet in het minst over wat de omgangsvormen tussen deze actoren en hun netwerken zijn. Betekent dat dan dat de werkelijkheid alleen bestaat uit actor-netwerken die elkaar continu tegenkomen en interageren, of zijn er ook rustmomenten in het schouwspel? Het laatste, zou Latour zeggen: dit is immers de reden dat we het niet in ons hoofd zouden halen om sommige zaken of objecten als actor-netwer-

ken te zien. Latour noemt dit ‘zwarte dozen’, actoren die erin slagen om hun constituerende elementen verenigd te doen handelen op zo’n manier dat hun gedrag duurzaam stabiel en voorspelbaar wordt. Hierdoor verliezen we uit het oog dat deze actor-netwerken maar tot stand kwamen na een intensief proces. De zwarte dozen maken zichzelf aldus onzichtbaar. Kleinherenbrink geeft het voorbeeld van de computer, waarop een onderzoeker met een driedimensionaal model van DNA werkt: ‘Zij hoeft zich tijdens haar werk niet bezig te houden met de complexe geschiedenis van hoe de computer en het DNA-model tot stand zijn gekomen. Wie daar wel aandacht aan besteedt, leert snel dat zowel de computer als het model van DNA in eerste instantie een controverser was. (...) Wie een zwarte doos opent, vindt zo niet alleen complexe componenten, maar ook een verleden vol onzekerheden, werk in uitvoering, halve waarheden, veelbelovende mogelijkheden en concurrerende prototypes.’ (p. 66)

Het tweede deel van het boek bespreekt Latours denken over wetenschap en sociologie. Kleinherenbrink bespreekt hier Latours notie van wetenschap als een constructie die ‘gerealiseerd’ moet worden in tegenstelling tot ‘ontdekt’ zoals we hier doorgaans over redeneren. Ook aan bod komt hoe moderne wetenschap haar waarheidsstatuut verwerft, of hoe we menen dat wetenschappelijke ideeën plots verschijnen aan een samenleving. In realiteit, zo zal Latour argumenteren, vertalen wetenschappelijke ideeën zich actief volgens de concrete situatie voorhanden en verspreiden ze zich zo. Het zesde hoofdstuk behandelt Latours visie op sociologie als veld waarop ANT toepasbaar is. Hij noemt sociologie zoals we die doorgaans kennen: ‘de sociologie van het sociale’. Ook meent hij dat ze een belangrijke fout begaat. Sociologie vertrekt namelijk van de assumptie dat concrete situaties tussen actoren maar een soort epifenomeen zouden zijn, een uiting van dieperliggende essentiële processen. De sociologie van het sociale wil het onderliggende duiden, en dit in macrotermen als ‘macht’, ‘structuur’, ‘context’, ‘discours’, ‘kapitalisme’, ‘neomarxisme’ enzovoort. Zoals we al in deel 1 zagen, dienen dit soort abstracties voor Latour tot niets en moeten net vermeden worden, omdat ze niets wezenlijks zeggen over de entiteiten voorhanden. ‘De sociologie van het sociale is daarmee niet alleen te repetitief om recht te doen aan de diversiteit en complexiteit van de wereld, maar ook te grofmazig’ (p. 138), aldus Kleinherenbrink. Hij schrijft: ‘Het doel van een ANT-analyse is dan ook altijd om gepraat over macrotermen concreet te maken en terug te brengen naar de ech-

te wereld.’ (p. 140) Het is net de taak van ANT om actoren, netwerken en hun interacties te onderzoeken en te beschrijven. Minstens zo belangrijk als mensen zijn daarbij de niet-menselijke actoren. ‘Of het nu gaat om de neutronen, microben, stoplichten, contracten, vuurwapens of kantoorgebouwen, iedere niet-menselijke actor maakt zijn eigen verschil in zijn eigen netwerken.’ (p. 141) Men vermoedt al gauw de herculische taak waar men voor staat. Kleinherenbrink signaleert dit ook: ‘Aangezien iedere actie van een actor zoals we zagen “overstroomt” of wordt “gekaapt” door andere, komen er naarmate de analyse vordert alleen maar meer actoren in beeld.’ (p. 152). De vragen die dit opwerpt (bijvoorbeeld is een ANT-analyse dan ooit exhaustief?) zijn het thema van het resterend hoofdstuk, samen met een bespreking van kritische stemmen op Latours theorie.

Samengevat toont deel 2 ons dus hoe Latour voorbij probeert te raken aan de (voor hem schijn-)categorieën van ‘natuur’ en ‘cultuur’ en daarbij een wetenschap en sociologie voor ogen heeft die overlopen van hybriden. Het laatste deel van het boek spitst zich toe op meer specifieke filosofische thema’s zoals samenleving, het menselijk subject, moraliteit, politiek enzovoort. Latours analyses vertrekken hierbij telkens vanuit zijn actor-netwerk denken. Zoals je al kan vermoeden, gaat het minder over mensen dan je zou verwachten. Latours filosofie schrijft objecten immers een veel grotere constitutieve rol toe dan we gewend zijn. Hij zal argumenteren dat objecten en onze concrete omgang met hen meer doorslaggevend zijn in hoe onze maatschappij vorm krijgt dan pakweg ‘de rechtspraak’, ‘de moraal’, ‘de politiek’ of andere macrotermen. De mens krijgt in die Latouriaanse samenleving ook een andere invulling dan we gewend zijn. Zo zal Latour het moderne idee van een autonoom subject van de hand wijzen. Hij denkt immers in termen van actoren en hun netwerken. Tegenover de moderne notie van de ‘intersubjectieve mens’ poneert hij wat hij noemt de ‘interobjectieve mens’. De mens is voor hem geen subject dat a priori kan beroepen op innerlijke vermogens zoals een zelf, rationaliteit, een moraal of de vrijheid om vervolgens autonoom te handelen in een (buiten)wereld. Hij bestaat namelijk niet buiten de lokale (menselijke en niet-menselijke) actoren en netwerken waarvan hij afhankelijk is en die hem constitueren. Kleinherenbrink citeert Latour: ‘Ieder mens is een actor waar middels allerlei netwerkeffecten talloze andere zaken in “gevouwen” zijn, en wat er na dat vouwen achterblijft is wat we ons innerlijk noemen. (...) Een menselijk zelf is dan ook

geen vooraf gegeven iets wat los van de wereld staat, maar een narratieve constructie die we actief moeten onderhouden door de vele verbindingen die we aangaan en door de ervaringen die we daaraan overhouden samen te trekken tot een duurzame identiteit.’ (p. 175) Het boek sluit af met thema’s die in de laatste jaren van Latours leven centraal stonden: de mens in het antropoceen en het concept van ‘Gaia’. Het bespreekt Latours reflecties over een moderne wereld die zich geconfronteerd weet met een ongeziene klimaatcrisis. Met dit in het vooruitzicht wikt en weegt hij de stappen voorwaarts.

Latours relevantie voor systeemtherapie

Wat me ertoe aanzette het boek te recenseren, is een persoonlijke zoektocht naar grondslagen voor mijn systeemtheoretisch denken. Als systeemtheoretisch geschoold psychiater kom ik weleens vaker terecht in situaties waar verschillende denkkaders (medisch-psychiatrisch, systemisch, gedragsmatig, psychodynamisch, juridisch en ga zo maar door) tot consensus moeten komen. Om een systeemtherapeutische visie dan kracht bij te zetten, helpt het om diens epistemologische (en zelfs ontologische) aannames duidelijk in het achterhoofd te houden en de controverses die hiermee gepaard gaan, in rekening te brengen. Hoe kan Latours denken hierbij helpen?

Ten eerste lijkt Latours epistemologische theorie over hoe het moderne denken tot stand komt interessant om in het achterhoofd te houden. Het kan waardevol zijn om te reflecteren hoe onze cliënten tot kennis komen en welke paden (of actor-netwerken) ze hiervoor volgen (of activeren). Het worstelen met ‘modern denken’ is een thema dat menig therapeut weleens in de consultatiekamer tegenkomt. Hier rekenschap van geven kan ons nieuwe mogelijkheden aanreiken om ‘in-betekenis-vastgeroeste’ situaties of narratieven opnieuw in beweging te krijgen. Ten tweede vertoont Latours ontologie gelijkenissen met conceptuele tendensen binnen de systeemtheorie. Daarmee verwijst ik naar de systeemtherapeutische praxis van aandacht hebben voor effecten en invloeden uit alle (en onverwachte) hoeken, de focus op het procesmatige, het beschouwen van identiteit- en betekenisvorming als complex en veelgelaagd, en het kritisch bevragen van de omgangsvormen die in deze processen werkzaam zijn. Ook Latours denken moedigt ons aan onze blik te richten op het lokale, op wat er zich concreet afspeelt: ‘Zodra iemand praat over een “sys-

teem”, “overkoepelende eigenschap”, “structuur”, “samenleving”, “imperium”, “wereldeconomie” of “organisatie” moet de eerste ANT-reflex zijn om te vragen: “In welk gebouw? In welk bureau? Via welke gang kun je erbij komen? Welke collega’s hebben erover gelezen? Hoe is het samengesteld?” (p. 140). Ten derde werpen we met Latours wetenschapsfilosofie een nieuwe blik op de totstandkoming van wetenschappelijke feiten. Een ANT-analyse over de totstandkoming van diagnoses in de geestelijke gezondheidszorg zou weleens actoren en netwerken kunnen doen oplichten waarvan we het bestaan tot dusver niet eens vermoedden.

Er zijn logischerwijs ook grenzen aan de bruikbaarheid van Latours denken voor systeemtherapie. De doelen die ze beide voor ogen hebben, verschillen immers aanzienlijk. Een citaat in het boek van de hand van de Nederlandse filosoof Pieter-Paul Verbeek is hierbij verhelderend: ‘De werkelijkheid van de actor-netwerktheorie is een groot laken met botsende biljartballen, een speelveld van op elkaar inwerkende krachten. Door deze blik ‘van buitenaf’ wordt het moeilijker om een plaats te geven aan de intenties en ervaringen achter handelingen, die vaak als kenmerkend worden gezien voor het menselijk bestaan – hoe bemiddeld door het niet-menselijke ze ook mogen zijn.’ (p. 176) Het Latouriaanse universum is inderdaad hyperconcreet en gestoeld op zingevingsprincipes die radicaal verschillen van diegenen waarop onze cliënten zich beroepen. ANT werpt een blik ‘van buitenaf’, iets wat we als therapeuten niet uit het oog mogen verliezen. Immers, als we mensen uitnodigen om de focus even van zichzelf te verleggen naar bredere metathema’s die van invloed kunnen zijn, zullen ze allicht net ‘van binnenuit’ die macrotermen, categoriale bepalingen en narratieven aangrijpen die Latour radicaal verwerpt.

Tot slot

Kleinherenbrink doet een bewonderenswaardige poging om het oeuvre van Latour, een gedachtegoed dat weerstand biedt aan pogingen om het kort samen te vatten, te vertalen voor het grote publiek. De omwegen die men hiervoor moet maken in de domeinen van wijsgerige geschiedenis en metafysica schuwt hij niet. Aan de hand van vele voorbeelden krijgt de lezer zicht op een nieuwe en verfrissende manier van denken die zowel een kritiek levert op als een alternatief biedt aan meer gangbare manieren van denken. Het binnentre-

den in die wereld vraagt (denk)tijd. Het boek, dat toegankelijk en vlot leest, slaagt er alvast met verve in om ons hiertoe te bewegen.